

Abszurdítások kora

Erdmann Gyula:

Begyűjtés, beszolgáltatás

Magyarország 1945–1956.

Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1992. 324 old.

Az elmúlt félévszázad történelmével foglalkozó könyvek – a ritka kivételektől eltekintve – ma már nem tartoznak a bestsellerek közé, nem váltanak ki különösebb érdeklődést és izgalmat a szélesebb olvasóközönség köreiből, és sajnálatos módon még a szűkebb értelemben vett társadalomtudományi szakma sem mindig szentel kellő figyelmet ezeknek a munkáknak. A jelenség okát nyilvánvalóan a megváltozott körülményekben kell keresni, hiszen az 1989 óta eltelt esztendőknél során a történettudomány és ezen belül az 1945-öt követő korszak kutatása is jelentős mértékben depolitizálódott. Ez önmagában természetesen öröndetes tény, de egyben azt is jelenti, hogy a korszakot feldolgozó könyvek, a témát körül lengő politikum elillanásával egyidejűleg elveszítették az olvasóközönség nagy részét is. Sajnálatos módon így van ez még egy olyan alapos kutatásokra támaszkodó és jól megírt munka esetében is, mint amilyen Erdmann Gyula monográfiája.

A logikus szerkezetű és igen gazdag adat- és forrásbázisra támaszkodó könyv a begyűjtés és a beszolgáltatás 1945–1956 közötti történetét feldolgozva egyben a háború befejeződését követő bő évtized agrár- és élelmezési politikájának a keresztmetszetét és kritikai elemzését is nyújtja. A 3 fő és 27 alfejezetre tagolt kötet bevezető részében a szerző lényegre törően összefoglalja a vizsgált korszak agrárpolitikai és agrártörténeti előzményeit, a világgazdasági válságot követő évek, majd pedig a háborús évek állami beavatkozását, a kötött agrárgazdálkodási rendszer kialakulását és működését, illetve részletesen elemzi a Jurek-féle beszolgáltatási rendszert (7–14. o.).

A harmincas években az állami szerepvállalás elsősorban az értékesítés rendszerének működtetésében és az exporttámogatásban nyilvánult meg. A háború

alatt bevezették, illetve erősítették a termelési kényszert, kiterjesztették a hatósági árakat, a munkaerőhiány következtében széleskörűvé tették a munkakényszert.

A második világháború befejeződését követően a magyar mezőgazdaság igen súlyos helyzetben volt: a termelés szervezete széthullott, az igásállatok többsége elveszett a háborúban (1945-ben az 1942. évi loállományhoz mindössze 41 százaléka volt meg), komoly veszteség érte a gazdák eszközállományát (a gazdaságok felének nem volt ekéje, boronája, hengere), s a háborús igénybevétel tovább csökkentette a magyar mezőgazdaság amúgy sem túlságosan magas gépesítettségének színvonalát. A háborús károk és veszteségek értéke 1938-as áron és értéken számítva 3,8 milliárd pengőre rúgott. Ilyen körülmények között – tekintettel a közellátás területén mutatkozó nehézségekre – érthető, ha előtérbe került a normális piaci mechanizmusok menetébe történő állami beavatkozás, a termelési és munkakötelezettség bevezetése. Erdmann részletesen megrajzolja a közellátásügyi válság hátterét (22–30, 38–44. o.), elemzi a különböző pártok gazdaságpolitikájának lényegi vonásait, és nagy figyelmet szentel a közellátás és a beszolgáltatás ügyeit intéző szakigazgatási szervezet bemutatásának (21–22., 57–67. o.).

A gazdasági nehézségek és a bajok akkor kezdődtek – ahogyan erre Erdmann Gyula is rámutat könyvének első és második fejezetében –, amikor a szükséghelyzet állandósult, s az egyébként is tökéletesen magyar gazdaságban a különböző szektorok fejlesztése és finanszírozása egymás rovására történt. Kimutatja, hogy már 1945 és 1947 között, a koalíciós kormányzás időszakában is aránytalanul kicsi volt a költségvetés agrártámogatásra és beruházásra fordítható része, de ekkor az ipar – részben a mezőgazdaság rovására történő – helyreállítása még nem vezetett a későbbiekben jóvátehetetlen aránytalanságok kialakulásához.

Kétségtelen tény, hogy a hitelek hiánya, az alacsony felvásárlási árak, a magas adóterhek és a közellátás biztosítását és a jóvátételi kötelezettségek teljesítését célzó beszolgáltatás igen nagy nehézségeket okozott a gazdálkodók számára. A Jurscek-rendszer rendelkezéseit ugyan hatályon kívül helyezték, de rövidesen új beszolgáltatási rendeletek láttak napvilágot, amelyek minimális teret hagytak a mezőgazdasági termékek szabad piacának és természetesen elősegítették a fekete-piac kialakulását. Természetesen arról sem szabad megfeledkezni, hogy az 1945-ös földreform jelentős módon megváltoztatta a birtokszerkezetet. Ennek következtében közel 400 000 fő újonnan jutott egyéni tulajdonhoz, először kezdett hozzá az önálló gazdálkodáshoz, többnyire eszköz nélkül, szerény gazdasági háttér és csekély gazdálkodási tapasztalat birtokában. A másik jelentős strukturális következmény az volt, hogy a földreformot követően igen jelentősen megnőtt a kisbirtokok száma. Az átlagos juttatás mennyisége ugyanis mindössze 5,1 kh volt. A földreform tehát elsősorban nem gazdasági, hanem szociális szempontokat figyelembe vevő politikai döntés volt, amely nem járt együtt a termelés biztonságát hosszú távra megteremtő széles körű agrárreformmal. A kis- és az új birtokos parasztság a szükséges és elvárható állami támogatás hiányában, a piaci korlátozások és a szigorú elvonások miatt nehezen élt s nem találta meg számítását. Jellemző adat, hogy az 1946-os stabilizációt követően megállapított mezőgazdasági árak a háború előttiéknél csak mintegy 45–50 százalékát érték el. Ez egyben arra is utal, hogy az agrárpolitika és az annak szerves elemét képező beszolgáltatási rendszer minden tekintetben alárendelődött a stabilizációs érdekeknek.

A földreformnak volt még egy társadalomlélektani szempontból fontos következménye: nevezetesen az, hogy megerősítette a gazdák magántulajdonosi tudatát és az önálló egzisztencia megteremtésének a hitét, hiszen a földtulajdon társadalmi rangot jelentett és magában hordozta az önállóság megőrzésé-

nek, illetve a társadalmi felemelkedésnek a lehetőségét is. Így tehát minden olyan agrárpolitikai intézkedés, amely ezekkel a törekvésekkel szemben állt, törvényszerűen kiváltotta a paraszti társadalom ellen-szenvét, esetenként ellenállását.

1947-et követően, amikor a kommunista párt külső támogatással és az erőszakos szervezetek bevonására épített, rendkívül céltudatos politikájával megteremtette egyeduralmát, a kötelezettségek megállapítása során egyre kisebb szerep jutott a gazdasági racionalitásnak, a sárokszámokat egyre inkább politikai szempontok szerint határozták meg, előkészítve ezzel a negyvenes-ötvenes évek fordulóján kibontakozó hisztérikus külakelletes kampányokat és az erőszakos kollektivizálást (77–93. o.).

Erdmann Gyula aprólékosan elemzi ezeknek a folyamatoknak a hátterét, kiemelve a beszolgáltatás és a begyűjtés szerepét az agrárpolitika formálásában. Utal arra is, hogy 1945 és 1949 között az egész gazdaság – benne a magántulajdon szerepének és jelentőségének tudatában megerősödött mezőgazdaság – működési rendjét az alapvetően utasításos központi irányítás szabta meg. Az utókor szemével nézve sem minősíthető másnak, mint tragikusnak, hogy az 1947 és 1963 közötti „hosszú ötvenes évek” folyamán egy olyan országban, ahol az agrárszektor állította elő a nemzeti jövedelem meghatározó hányadát, a szükséges fejlesztés, támogatás és beruházás helyett képtelen mértékű elvonásokkal sújtották a mezőgazdaság egészét éppen úgy, mint az egyes termelőket, ebből finanszírozva előbb az ipar – kétségkívül szükséges – helyreállítását, majd a tervutasításos gazdálkodás bevezetését követően az elhibázott tempójú és mértékű iparosítást, a „vas és acél országának” megteremtését. Az 1948–49-től kibontakozó kollektivizálás és a ma már köztudottan a háborús készülődést szolgáló nehéziparfejlesztés értelmetlen áldozatok követelt és súlyos veszteségeket okozott az ország számára.

A magyar mezőgazdaság termelési szintje 1949-ben még csak a 84 százalékát érte el az 1938. évinek, ami egyben

azt is jelenti, hogy a mezőgazdaság különböző szektorainak többségében a termelékenység színvonala jelentősen elmaradt az 1938-as szinttől. A szektor teherbíró képessége tehát erősen korlátozott volt, a tervutasításos gazdálkodás azonban erre éppúgy nem volt tekintettel, mint a természeti körülményekre. Eleendő az 1952-es aszályra vagy a hazai termelési kultúrától messze álló gyapot termesztésének erőltetésére utalni. A normális piaci mechanizmusok teljes körű felszámolását az ötvenes években a tervutasításos gazdálkodás jól szervezett anarchiája követte, ami az adott gazdaságirányítás lényegéből következett. Hiszen a termelés normális menetét nem lehet fenntartani az egyéni érdekeltségek kiiktatásával, a tervutasítások bürokratikus rendszere nem képes helyettesíteni a piac értékmérő szerepét. Erdmann Gyula tárgyyszerűen bemutatja a „hadikomunizmus” agrárpolitikájának, beszolgáltatási és begyűjtési rendszerének működését, rámutatva annak olykor tragikumumba hajló irracionálisára és abszurdítására. Hiszen nem lehet racionálisnak és normálisnak tekinteni azt az agrárgazdasági rendszert, amely az újratermelés lehetőségének megszüntetésén túlmenően létezésének alapjait is felszámolja. A kizárólag politikai szempontok szerint meghatározott gazdaságirányítás és a tervutasításos gazdálkodás „hatékonyágát” mi sem mutatja jobban, mint az, hogy 1952-re a magyar gazdaság – benne az agrárszektor – az összeomlás határára érkezett, súlyos közellátási gondok keletkeztek, amelyek immár a magyar társadalom egészét érintették. Hiszen a terhek nem csökkentek, 1951–52-ben – főként a tervemelés következtében – a beszolgáltatási felelősök és a végrehajtók már a birtoknagyságra való tekintet nélkül a gazdák fejadagjait és a vetőmagot is elkobozták (98–137. o.). 1952-ben közel 800 000 gazdaság ellátása volt hiányos és állandósult a takarmányhiány is. Erdmann Gyula monográfiája – a mellékletben közzétett dokumentumokkal (303–372. o.) együtt – ezeknek a keserű emlékeket ébresztő, testet-lelket, országot megnyomorító időknek a precíz, szí-

gorúan tényszerű krónikája. A száraz tények és gazdasági adatok halmazán keresztül is kitűnően képes érzékeltetni, miként vált egyre lehetetlenebbé az önálló paraszti egzisztencia fenntartása és megőrzése; mekkora politikai és gazdasági nyomás nehezedett az ötvenes évek agrártársadalmára.

Természetesnek kell tekinteni azt, hogy 1949-et követően gyorsan nőtt azoknak a száma, akik a „lábukkal szavaztak”, vagyis átmenetileg vagy végleg feladták a gazdálkodást. 1949 és 1953 között az egyéni gazdaságok száma 1 633 000-ról 1 270 000-re esett vissza, az aktív keresők száma pedig mintegy 300 000 fővel csökkent. (1949 és 1956 között 264 000 egyéni gazda adta fel végleg mezőgazdasági foglalkozását.) Mindennek következtében igen gyorsan nőtt az ún. állami tartalékföldek területe (1953-ban már több mint 1 millió kh), amelyek gyakorlatilag megműveletlen, parlagon hagyott földek voltak (236–248. o.).

A parasztellenes politika nem válogatott az eszközökben, a beszolgáltatási és az adóterhek mértéktelen növelése és könyörtelen behajtása mellett ennek a politikának szerves részét képezte a falusi társadalmak hangadó rétegét képező gazdareteg felszámolását célzó kulákellenes kampány, a rendszeres karhatalmi akciók, illetve az agrárpolitika kriminalizálását jelentő, többnyire konstruált vádakra alapozott perek. Az 1949-et követő fél évtized során háromszorosára növekedtek az adóterhek. Azt, hogy valójában mekkora terhet is jelentettek ezek, jól jelzi, hogy a gazdaságok egynegyede már 1948–49-ben sem volt képes beszolgáltatni a kivetett mennyiséget és nem tudta kifizetni adóját. 1948 és 1955 között több mint 400 000 gazdálkodó került bíróság elé a közellátás veszélyeztetésének vádjával, ami a legtöbb esetben azt jelentette, hogy az illető nem volt képes eleget tenni a rá kirótt beszolgáltatási és adókötelezettségnek.

A kommunista rendszer lényegénél fogva arra törekedett, hogy az ipar és a kereskedelem államosítását követően az agrárszektorban is kizárólagossá tegye az

állami tulajdont. Ezt a célt szolgálta az erőszakos kollektivizálás, hiszen a termelősövetkezetek lényegében az állami irányítás alatt álló nagybirtok egyik vállfaját jelentették. S ennek a célnak rendelődött alá – ahogyan ezt Erdmann Gyula is kimutatja – az ötvenes évek agrárpolitikája, középpontjában a beszolgáltatással. Történt ez annak ellenére, hogy a termelősövetkezetek és az állami gazdaságok nagy többségének terméseredményei rendre elmaradtak az egyéni gazdálkodóképtől.

Ugyancsak a diktatorikus rendszer lényegéből következett az, hogy a tervgazdaság mindössze a tervszámok állandó emelése tekintetében bizonyult működőképesnek (140–143. o.). Az agrárpolitika végrehajtására és ezen belül a begyűjtésre olyan több tízezer fős apparátus jött létre, amely már képzetlensége és saját tehetetlensége folytán is gyakorlatilag működésképtelen volt (152–163., 279–283. o.). Az abszurdításba hajló tervezés és a túlszabályozottság csak fokozta az így kialakult anarchiát, amely tág teret engedett az önkényességnek, a termelőket megalázó atrocitásoknak. Az 1952 folyamán elmélyült válsághelyzetet 1953 nyaráról valamelyest enyhítette a Nagy Imre nevéhez kötődő új szakasz politikája (163–182. o.). Ennek jegyében – mint utóbb kiderült, átmenetileg – csökkentették az adókat, leszállították a beszolgáltatandó termények mennyiségét és szűkítették ezek körét. A tervezett lényeges változtatások kidolgozását, illetve végrehajtását azonban – mint arra a szerző is rámutat – az apparátus egész egyszerűen elszabotálta. A nomenklatúra ellenállásának köszönhetően, illetve a nagypolitikában időközben végbement fordulatok következtében a reformkezdeményezés rövid egy esztendő alatt elvérzett, s a bekövetkezett politikai fordulat – Rákosi Mátyás politikai hatalmának megerősödése – ismét érezhetővé vált a paraszti élet hétköznapjaiban is 1955 elején. Újra teljes erővel folyt a begyűjtés, ismét elkezdődtek a kollektivizálási kampányok, folytak tovább a tagosítások, lehetetlenné vált a termelősövetkezetekből történő kilépés. A régi balos kurzus ott folytatódott,

ahol 1953 nyarán félbeszakadt. Ez természetesen a politikai feszültségek növekedéséhez vezetett. A változások és változtatások elkerülhetetlenségére a Petőfi Kör agrárvitáján is felhívták a figyelmet. Az itt felszólaló Vass Zoltán irreálisnak tartotta azt a tervet, amely 1960-ra a magyar mezőgazdaság teljes kollektivizálásával számolt. (A történelem keserű finitora, hogy a Kádár-kormány a normalizációt lezáró és a hatvanas évek konszolidációját előkészítő politikája keretében 1959 és 1961 között kíméletlenül végrehajtotta a Rákosi-féle vezetés által megfogalmazott elképzeléseket.)

A sztálinista agrár- és parasztpolitikában csak az 1956-os forradalom hozott – átmeneti – enyhülést. Az októberi napokban a falusi társadalmak által megfogalmazott követelések élén a beszolgáltatás eltörlése, az adóterhek csökkentése, a tagosítás leple alatt véghezvitt jogtalanságok jóvátétele, a szabad földforgalom helyreállítása, a termelősövetkezetekből történő kilépés, illetve a szövetkezetek feloszlásának engedélyezése állt. Ebből maradéktalanul csak a beszolgáltatás eltörlése valósult meg. Ez viszont néhány héten belül kétszer is, hiszen a Nagy Imre kormány október végi rendeletét a forradalom eltűrését követően a Kádár-féle rezsim megismételte. Éppen úgy, mint ahogy a hatvanas évek elejéig némiképp más formában ugyan, de lényegét tekintve változatlan tartalommal megismételt szinte minden olyan politikai akciót és kampányt, amivel elődei az ötvenes évek elején próbálkoztak.

A parasztság is csak lélegzétvételnny szünethez jutott a forradalmat követő pacifikáció első szakaszában, amikor már nem volt beszolgáltatás és még nem indult meg az újabb kollektivizálási kampány. Bár az is igaz, hogy a gazdasági nyomás enyhülése együtt járt a forradalmat követő megtorlás könyörtelenségével és brutalitásával.

Erdmann Gyula ezt az időszakot már nem elemzi könyvében, ám vállalt feladatának hiánytalanul és magas színvonalon eleget tett. Az általa szigorú következetességgel végigvitt elemzések, a mellékletben közölt, a korszak agrárfejlődésé-

nek fontosabb adatait rendszerező statisztikai táblák (283–303. o.), és a jó érzékkel válogatott dokumentumok alapján az olvasó a begyűjtés és a beszolgáltatás keresztmetszetében átfogó képet kap mindarról, ami 1945 és 1956 között a magyar mezőgazdaságban történt. Ter-

mészetesnek kell tehát tekintenünk azt, ha ez a munka az 1945-öt követő évtized történetének oktatásában és a korszakkal kapcsolatos történeti kutatások során megkerülhetetlen alpművé válik.

Valuch Tibor